

Początki krakowskiego kościółka św. Szczepana (przed 1327 r.)

Dariusz Niemiec

UNIwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0003-1650-1144

ABSTRACT

The beginnings of the Krakow church of St. Stephen (before 1327)

The article attempts to identify the relics of a burnt wooden building from the 12th century discovered within the outline of the Gothic St Stephen's Church in Cracow the oldest founded church of this name in Cracow. Based on indirect indications, the foundation of Krakow's oldest church St. Stephen was attributed to Duke Boleslaw Krzywousty. All source information on the beginnings of the cult of St Stephen's relics in early medieval Poland has also been collated.

KEY WORDS: Cracow parishes, cult of St Stephen, Boleslaw Krzywousty, Piotr Włostowic, early medieval wooden church

SŁOWA KLUCZOWE: parafie krakowskie, kult św. Szczepana, Bolesław Krzywousty, Piotr Włostowic, wczesnośrednio-wieczny kościół drewniany

W źródłach pisanych krakowski kościół św. Szczepana jest wzmiankowany po raz pierwszy w 1300 r. (*balnei sui prope sanctum stephanum*)¹, co stanowić musi *terminus ante quem* dla określenia czasu budowy murowanej wczesnogotyckiej świątyni. Przed 1327 r., jak wynika z treści dokumentu biskupa krakowskiego Jana Grotowica, kościół ten zaczął pełnić funkcje parafialne (*parochia ecclesie sancti Stephani*)². Jeżeli wiarygodna jest informacja, że w zachowanych relikwach murów wczesnogotyckiej (?) świątyni miano zidentyfikować wątek wendyjski³, to w świetle aktualnej wiedzy o początkach architektury ceglanej Krakowa można wyrazić ocenę, że okres budowy tej świątyni należy odnosić do drugiej połowy XIII w.⁴ Należy wyraźnie podkreślić, że już w okresie panowania Władysława Łokietka musiała funkcjonować cała świątynia, w tym prezbiterium odkopane przez archeologów w latach 1963–1965, na co pośrednio może wskazywać chronologia i planigrafia przykościelnego cmentarza, gdyż daleko na zewnątrz poza murami tej części świątyni odkryto groby wyposażone w monety emitowane przez tego władcę⁵, a przy rozgraniczeniu parafii krakowskich w 1327 r. trzykrotnie wymienia się cmentarz przy kościele św. Szczepana (*cemiterij ecclesie beati Stephani*)⁶. Królewski patronat nad krakowskim kościołem św. Szczepana odnotowano dobitnie w *Liber beneficiorum diocesis cracoviensis* Jana Długosza (*Ecclesia Sancti Stephani in Cracovia. Cocto latere murata, cuius*

¹ A. Zabielska, *Architektura i sztuka zburzonego kościoła świętego Szczepana w Krakowie*, Kraków 2011, s. 15; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Rzeszów 2020, s. 167; zob. *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, F. Piekosiński, J. Szujski (red.), Kraków 1878, s. 3.

² M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003, s. 51; A. Niewiński, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004, s. 160–161, 166–167, przyp. 9; D. Żywczak, *Biskup krakowski Jan Grotowic (ok. 1280–1347)*, Kraków 2022, s. 78; zob. *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 2–4, F. Piekosiński (red.), Kraków 1882, s. 499–500.

³ M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 55.

⁴ Michał Rożek datował powstanie tej świątyni na połowę XIII w. Zob. *idem*, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 33 (1984), s. 101.

⁵ Zob. K. Radwański, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 6 (1965), s. 213.

⁶ Zob. *Kodeks dyplomatyczny...*, s. 499–500.

7 Zob. *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum diocesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 2: *Ecclesiae parochiales*, Cracoviae 1864, s. 14; zob. M. Rożek, *op.cit.*, s. 102; J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 155; A. Niewiński, *op.cit.*, s. 82.

8 Zob. M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 51.

9 Zob. K. Radwański, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, s. 213; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w roku 1964 roku*, „Materiały Archeologiczne”, 7 (1966), s. 275; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem prowadzonych w 1965 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 8 (1967), s. 253

10 Zob. *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, s. 213; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, s. 275; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1965 r.*, s. 253; *idem*, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 214–215.

11 Zob. *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, s. 213; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, s. 275; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1965 r.*, s. 253; *idem*, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

12 *Ibidem*.

13 Zob. *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1965 r.*, s. 253; *idem*, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

14 Zob. A. Zabielska, *op.cit.*, s. 31–32, przyp. 54.

15 Zob. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

serenissimus Poloniae rex patronus et collator)⁷ i musi to świadczyć o fundacji pierwotnej świątyni przez wcześniejszego władcę⁸.

Relikty gotyckiego kościoła św. Szczepana odkryto w wykopach nadzorowanych przez Kazimierza Radwańskiego w latach 1963–1965 w południowo-wschodniej części placu Szczepańskiego⁹. Odsłonięto wówczas fundamenty murów gotyckiego prezbiterium kościoła św. Szczepana oraz fundamenty filarów łuku tęczowego¹⁰. W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Szczepana natrafiono też na groby szkieletowe wyposażone w monety świadczące o istnieniu parafialnego cmentarza przykościelnego co najmniej od czasów Władysława Łokietka¹¹. Zaobserwowano też, że kilka grobów szkieletowych zostało przeciętych przez mury prezbiterium i fundamenty łuku tęczowego kościoła gotyckiego¹², co wskazywać może na istnienie w tym miejscu starszej (późnoromańskiej lub drewnianej?) budowli sakralnej o mniejszej skali założenia¹³ lub alternatywnie na funkcjonowanie na tym obszarze starszego cmentarza nieprzykościelnego, jak zinterpretowała nieco ostrożniej ten fakt Agnieszka Zabielska¹⁴. Niektóre z odkrytych w tej strefie grobów zalegały też poniżej poziomu posadowienia stopy fundamentowej murów gotyckiej świątyni¹⁵. Odkrycie w tej strefie rozległego i nieprzykościelnego cmentarza wczesnośredniowiecznego z XI w. zostało potwierdzone w badaniach archeologicznych prowadzonych w 2009 r. pod kierunkiem Elżbiety Dubis¹⁶. Młodsza fazę tego cmentarza z pierwszej połowy XII w. z bardziej zagęszczonymi i stąd częściowo zniszczonymi grobami (ryc. 1) można interpretować jako najstarszy cmentarz przykościelny w tej strefie¹⁷.

Warto również zauważyć, że w warstwach nadcalcowych placu Szczepańskiego rozpoznanych w sąsiedztwie kościoła św. Szczepana zalegały wczesnośredniowieczne konstrukcje drewniane, zniszczone wtórnie przez wkopy grobowe¹⁸. Wśród najwcześniejszych zidentyfikowanych w tym rejonie obiektów należy zwrócić

szczególną uwagę na popożarowe relikty drewnianej budowli („szczątki spalonych konstrukcji drewnianych”) odkrytej wraz z fragmentami wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej z XII w. w wykopie III założonym wewnątrz zarysu murów obwodowych wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana (ryc. 1)¹⁹, które ze względu na następstwo miejsca i otoczenie drewnianego obiektu współczesnymi mu grobami w pełni wiarygodnie identyfikować można ze starszym drewnianym kościołem, zbudowanym w pierwszej połowie XII w. i to w tym samym miejscu, co późniejszy murowany kościół zbudowany po lokacji Krakowa²⁰. Początki odkrytego tutaj drewnianego kościoła przypisać można fundacji Bolesława Krzywoustego, inwestycji paralelnej w czasie z kościołem św. Szczepana w Skrzynnie, zbudowanym przez Piotra Włostowica po przejściu w 1121 lub 1124 r. od władcy kasztelanii skrzyńskiej²¹. Z bezpośredniej relacji wdowy Salomei z Bergu, zasłyszanej w Małogoszczy lub Łęczycy w 1140 r. przez trzech mnichów benedyktyńskich z Zwiefalten i odnotowanej przez trzy źródła powstałe w tym opactwie, a więc kroniki Ortlieba i Bertolda oraz anonimowe *Translatio manus sancti Stephani*, wiadomo, że Bolesław Krzywousty miał odkupić od Piotra Włostowica relikwię ręki św. Szczepana przywiezioną przed 1115 r. (ok. 1111(?) r.) w wianie przez księżniczkę Marię, ruską małżonkę palatyna²². Po śmierci księcia wymieniona relikwia wraz z innymi relikwiami, relikwiarzami i skarbami została wywieziona z Krakowa do Łęczycy przez księżnę wdowę Salomeę z Bergu. Rezydująca w ówczesnym łęczyckim grodzie, określanym dzisiaj jako Tum pod Łęczycą, księżna i matka juniorów ofiarowała w pobliskiej Małogoszczy w 1240 r. mnichom przybyłym do Polski z opactwa Zwiefalten jako dar „rękę św. Szczepana męczennika ze skórą, ciałem i paznokciami, wyjąwszy kciuk”²³. Romański kościół św. Szczepana w Skrzynnie, który według tradycji odnotowanej przez Jana Długosza miał być fundacją Piotra Włostowica²⁴, musiał zostać zbudowany dopiero po przejściu

16 E. Dubis, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na placu Szczepańskim*, „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 74–75, ryc. 1

17 *Ibidem.*, s. 76–77, ryc. 1

18 Zob. K. Radwański, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, s. 275; *idem*, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

19 Zob. *ibidem*, s. 213, ryc. 19, z lokalizacją wykopów w osobnym aneksie dołączonym do książki.

20 Pogląd o takim możliwym datowaniu początków krakowskiego kościoła św. Szczepana na XII w. bez znajomości faktu odkrycia w miejscu gotyckiego kościoła starszych drewnianych relikwów wyrazili jedynie Jerzy Rajman i Agnieszka Zabielska. J. Rajman, *Średniowieczne patrocina...*, s. 74, 155; A. Zabielska, *op.cit.*, s. 14.

21 Najwcześniejsza wzmianka o związku Piotra Włostowica z kasztelanią skrzyńską pochodzi z *Kroniki Wielkopolskiej*, w której zapisano, że: „Wielkoduszna bowiem szczodroliwość Bolesława mianowała go komesem Skrzynna”. Zob. *Kronika Wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicz, Kraków 2010, s. 103. W świetle treści tej zapiski Piotr Włostowic miał być tylko kasztelanem tego terytorium grodowego. Jednak według przekazu Jana Długosza, odnotowanego po roku 1224, Bolesław Krzywousty „nadał mu [tj. Piotrowi Włostowicowi] na własność wiele zamków, miast, wsi, osiedli i posiadłości (między innymi miasto Skrzynno, sąsiednie wsie i cały okręg Skrzynna)”. Zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3–4: 1039–1139, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 364; Ten sam kronikarz pod rokiem 1244 wśród murowanych świątyń zbudowanych przez Piotra Włostowica wymienia kościoły „w jednym i drugim

Skrzynnie” Zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 28.

22 Zob. *Z Ortleiba i Bertolda kronik klasztoru zwifaltenńskiego* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, A. Bielowski (oprac.), Lwów 1872, s. 2–5, 6; zob. S. Bieniek, *Piotr Włostowic. Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 45; J. Biernak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgoda)* [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 3, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1985, s. 54, przyp. 176; S. Wiczorek, *Zwiefalten i Polska w pierwszej połowie XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 103 (1996), s. 28–32; J. Rajman, *Średniowieczne patronia...*, s. 8, 155; M. Starnawska, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 145–146, 155, 182, 362; M. Cetwiński, *Jak Piotr Włostowic króla Rusi pojmał w niewolę*, Wrocław–Lutynia 2021, s. 18–22. Marian Plezia przyjmował, że małżeństwo Piotra Włostowica z ruską księżniczką Marią zostało zawarte przed 1115 r. Zob. M. Plezia, *Palatyn Piotr Włostowic. Sylwetka z dziejów Śląska w XII wieku*, Warszawa 1947, s. 27–28. Janusz Biernak wskazywał na rok 1111 jako datę tego ślubu. Zob. *idem*, *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgoda)*..., s. 55.

23 Zob. *Z Ortleiba i Bertolda...*, s. 6; *Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej (do połowy XV wieku)*. *Spółczesność i państwo polskie do połowy XIII wieku*, t. 1, G. Labuda, B. Miśkiewicz (oprac.), Poznań 1966, s. 208. W późnośredniowiecznym inwentarzu relikwii przechowanych w opactwie Zwiefalten pojawia się precyzyjna informacja, że relikwię św. Szczepana przywiezioną z Polski stanowiła lewa ręka. Zob. S. Wiczorek, *op.cit.*, s. 45; M. Starnawska, *op.cit.*, s. 65.

kasztelanii skrzyńskiej przez palatyna Bolesława Krzywoustego, czyli po 1121 r. lub może nawet po 1124 r.²⁵ Odkryte niedawno w kontekście tego kościoła relikty romańskie²⁶ stanowią spektakularne potwierdzenie tradycji przekazanej w kronice Długosza o XII-wiecznych początkach tej świątyni²⁷. W tym czasie Piotr Włostowic musiał być jeszcze w posiadaniu relikwii św. Szczepana, choć wymieniona transakcja z księciem Bolesławem Krzywoustym związana z przekazaniem władcy relikwii pierwszego chrześcijańskiego męczennika musiała nastąpić kilka lat wcześniej lub kilka lat później po tej dacie. Na pewno jednak przed śmiercią Bolesława Krzywoustego relikwia dłoni św. Szczepana musiała trafić do skarbcza książęcego w Krakowie. Z ówczesnego opisu wynika też, że po zgonie tego władcy doszło do przeniesienia relikwii z Krakowa na łęczycy dwór księżnej wdowy Salomei z Bergu. W tej nowej lokalizacji, czyli w Małogoszczy pod Łęczycą, w 1140 r. zauważono brak kciuka w relikwii dłoni św. Szczepana²⁸. Można podejrzewać, że dwa paliczki kciuka stanowiące zarazem dwie partykuły relikwii św. Szczepana zostały podzielone między dwa najstarsze kościoły z wezwaniem św. Szczepana w Polsce, czyli świątynie znane ze Skrzynna i Krakowa. Jan Długosz w *Liber beneficiorum* odnotował, że katedra krakowska posiadała w jego czasach relikwię ramienia św. Szczepana (*item brachio Sancto Stephani*)²⁹, jednak bez podania okoliczności i czasu pozyskania tej relikwii. Nie można wobec tego wykluczyć, że w czasach Bolesława Krzywoustego doszło do bardziej wielokrotnego podziału relikwii ręki św. Szczepana i znaczna część wydzielonej relikwii w postaci kości ramienia została przez władcę ofiarowana katedrze wawelskiej, a księżna Salomea po 1138 r. zabrała ze sobą do Łęczycy pozostałą po tym podziale część relikwii ręki, czyli kości przedramienia z dłonią bez kciuka. W odniesieniu do chronologii należy też rozważyć za wysoce prawdopodobną możliwość, że do domniemanego wczesnego podziału relikwii, a następnie ich sprzedaży polskiemu władcy doszło jeszcze przed uzyskaniem

Piotra Włostowica prywatnej kasztelanii majątkowej w Skrzyńsku/Skrzynnie, co Jan Długosz odnosił do 1124 r., a współcześni badacze próbują datować ten hojny akt nadania raczej na 1121 r.³⁰ Wtedy najwcześniejszą możliwą datę graniczną dla zakupu relikwii przez Bolesława Krzywoustego i fundacji krakowskiego kościoła pod tym wezwaniem stanowiłby 1111 r., wskazywany przez Janusza Bieniaka jako moment zaślubin ruskiej księżniczki Marii z Piotrem Włostowicem. W podsumowaniu powyższych rozważań na temat informacji o relikwiach św. Szczepana pochodzących jeszcze z pierwszej połowy XII w. oraz faktu odkrycia drewnianych relikwii z XII w. rozpoznanych pod murowanym kościołem św. Szczepana krakowską fundację Bolesława Krzywoustego można ramowo datować po 1111 r. i przed 1138 r. Taką datację i sakralną funkcję wspomnianej budowli drewnianej potwierdza dodatkowo młodsza faza cmentarzyska szkieletowego z pierwszej połowy XII w. odkrytego na placu Szczepańskim, o wyraźnych cechach zagęszczonego układu grobów charakterystycznego dla cmentarzyska przykościelnego, w tym groby szkieletowe niszczone przez fundamenty kościoła wczesnogotyckiego³¹. Z kolei budowę bardziej okazałej i trwałej romańskiej świątyni św. Szczepana w Skrzyńnie datować należy między przejściem przez Piotra Włostowica skrzyńskiej kasztelanii majątkowej po 1121 r. lub nawet po 1124 r. a przed śmiercią ówczesnego palatyna Bolesława Kędzierzawego w 1153 r.³², lub nawet nieco wcześniej przed 1145 lub 1146 r., czyli uposażeniem przez Wszeborę, najstarszego syna i dziedzica Piotra Włostowica oraz protoplastę rodu Łąbędziów, nowo fundowanego klasztoru w Trzemesznie w kościół Skrzyńno z dwoma wsiami (*ecclesiam Scrin cum duabaus villis*)³³.

Niezbyt liczne deski i belki drewniane datowane dendrochronologicznie po 1178 r. i odkryte jak wtórniki w młodszych budowlach i konstrukcjach z XIII w. za kościołem św. Szczepana (ryc. 1), łączyć można z XII-wiecznym zespołem zabudowy osadniczej na północnym przedpolu grodu krakowskiego powstałej w okresie

²⁴ Zob. Jana Długosza *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, s. 28.

²⁵ Wbrew dacie rocznej tego aktu odnotowanej przez Jana Długosza. Zob. Jana Długosza *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3–4: 1039–1139, s. 364. Janusz Bieniak w erudycyjnym wywodzie uzasadnił wniosek, że do przejścia przez Piotra Włostowica kasztelanii skrzyńskiej musiało dojść już w 1121 r., czyli po ponownym przekazaniu przez Bolesława Krzywoustego palatynatu Skarbimirovi i przed wyprawą przemyską, zakończoną podstępnyim pojmaniem księcia Wołodara. Zob. *idem*, *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgoda)*..., s. 70–71.

²⁶ Zob. Z. Lechowicz, *Kościół p. św. Szczepana i św. Urszuli w Skrzyńnie* [w:] *Początki architektury sakralnej w Polsce Centralnej, cz. 2: Zapilicze i Sieradzkie*, L. Kajzer (red.), Łódź–Warszawa 2013, s. 139–166.

²⁷ Janusz Bieniak w wyniku precyzyjnej analizy tzw. fałszyfikatu trzemeszńskiego udowodnił, że Skrzyńno zapisane w tym dokumencie jako *Scrin* odziedziczył syn Piotra Włostowica, Wszebor, który przed 1161 r. dokonał nadania miejscowego kościoła wraz z przyległymi do niego dwoma wsiami opactwu trzemesznieńskiemu (*Comes Shebor contulit ecclesiam Scrin cum duabaus villis*). Zob. J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część III A. Arbitrzy książąt – Krąg rodzinny Piotra Włostowica)* [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 4, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1990, s. 43–44, 62–63, przyp. 153. Badania archeologiczne potwierdziły funkcjonowanie w otoczeniu kościoła św. Szczepana dwóch osad nieobronnych (stan. 3 i 4 w Skrzyńnie) wymienionych w fałszyfikacie trzemesznieńskim jako przynależne do tego kościoła – zob. Z. Lechowicz, *op.cit.*, s. 145, ryc. 1.

28 Zob. S. Wieczorek, *op.cit.*, s. 30; M. Starnawska, *op.cit.*, s. 96–97.

29 Zob. *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 1: *Ecclesia cathedralis cracoviensis; Ecclesiae collegiatarum*, Cracoviae 1863, s. 4; J. Długosz, *Charakterystyka diecezji krakowskiej. Katedra krakowska* [w:] *Polska Jana Długosza*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 1984, s. 41; M. Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423–1455)*, Warszawa 2004, s. 268; J. Urban, *Relikwie świętych w katedrze na Wawelu do XVIII wieku w świetle źródeł drukowanych* [w:] *Relikwie. Fundamenty–Rzeczywistość–Perspektywy*, S. Drzyżdżyk, M. Gilski, M. Cholewa (red.), Kraków 2020, s. 245, 260. Za mniej prawdopodobny uznaje się odczyt, że była to relikwia ręki św. Stefana, króla i patrona Węgier – zob. M. Starnawska, *op.cit.*, s. 89. Warto w kontekście powyższych wątpliwości z odczytem i identyfikacją świętego zwrócić uwagę, że pod rokiem 1422 została odnotowana w katedrze wawelskiej kaplica pod wezwaniem św. Szczepana Pierwszego Męczennika, NMP i i Bożego Ciała – zob. A. Zabielska, *op.cit.*, Kraków 2011, s. 14, przyp. 19. Wyraźnie po polsku „ręka św. Szczepana” została wymieniona przy opisie wawelskich relikwii w najstarszym przewodniku krakowskim, który wydano w 1603 r. – zob. *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie wydany w 1603 z widokami Krakowa, którego już nie ma*, J. Kiliańczyk-Zięba (oprac.), Kraków 2002, s. 81; J. Urban, *op.cit.*, s. 266. Ta sama wawelska relikwia jako przynależna do św. Szczepana, wymieniona jest też w aktach wizytacji katedry krakowskiej z lat 1602–1604 spisanych na polecenie kardynała Bernarda Maciejowskiego – *ibidem*, s. 264.

senioralnych rządów Bolesława Kędzierzawego i Kazimierza Sprawiedliwego, również w najbliższym otoczeniu kościoła św. Szczepana, na co wskazywać może fakt odkrycia w tej strefie jam osadniczych zawierających oprócz śladów spalenizny wraz z ułamkami polepy i kości zwierzęcymi fragmenty ceramiki naczyniowej, wykonanej wyłącznie z VI grupy surowcowej według podziału Kazimierza Radwańskiego i datowanej na tej podstawie oraz w tym kontekście przez tego badacza na koniec XII i pierwszą połowę XIII w.³⁴ Najprawdopodobniej ukształtowane w tej strefie i w tym okresie osady wraz z drewnianym kościołem św. Szczepana uległy doświadczeniu zniszczeniu w 1191 r. w wyniku militarnych działań Mieszka Starego, co w odniesieniu do Krakowa potwierdza wczesny XIII-wieczny zapis z „Rocznika kapitulnego krakowskiego”³⁵.

Należy zwrócić uwagę, że relikty spalonego drewnianego kościoła św. Szczepana byłyby śladami drugiego (lub nawet trzeciego) wczesnośredniowiecznego kościoła drewnianego zbudowanego na północnym przedpolu krakowskiego podgrodzia. Pierwszym i być może nieco starszym obiektem tego typu byłby drewniany kościół św. Wojciecha, którego relikty rozpoznano archeologicznie wewnątrz zarysu murów kościoła romańskiego. Należy zwrócić uwagę, że pod podłogą odkrytego w tym miejscu kościoła drewnianego odkryto groby szkieletowe z XI w., a w poziomie użytkowym drewnianej podłogi znaleziono monetę w postaci denara krzyżowego ze schyłku XI w.³⁶ Na tej podstawie czas budowy drewnianego kościoła św. Wojciecha w Krakowie odnosić należy do schyłku XI lub początku XII w., czyli do okresu renesansu kultu św. Wojciecha w Polsce w okresie panowania Władysława Hermana lub Bolesława Krzywoustego³⁷. Obydwa najstarsze drewniane kościoły zbudowane zostały na obszarze zajęтым w XI i pierwszej połowie XII w. przez ogromną nekropolę szkieletową lub zespół kilku cmentarzysk³⁸ i na tej podstawie można sądzić, że zarówno kościół św. Wojciecha, jak i kościół św. Szczepana

od początkach swego istnienia pełniły funkcję kaplic cmentarnych powiązanych z niezbędnymi chrześcijańskimi obrzędami pogrzebowymi.

Jak już wspomniano, budowę najstarszej murowanej fazy kościoła św. Szczepana z ceglanyścianami przewiązanymi w wątku wendyjskim odnosić należy do drugiej połowy XIII w. Odnowicielem świątyni mógł być zarówno książę Bolesław Wstydlivy, jak i jego następca Leszek Czarny. Mniej prawdopodobnym fundatorem tej ceglanej budowli, opisywanej już w 1300 r. jako czynny obiekt sakralny, mógłby być Wacław II Przemyślida. W świetle wczesnej chronologii zabudowy lokacyjnej oraz towarzyszącej tej zabudowie układów komunikacyjnych odkrytych na placu Szczepańskim w najbliższym otoczeniu kościoła i datowanych na podstawie dendrochronologii na okres panowania Bolesława Wstydliwego tego władcy uznać można za inicjatora wzniesienia w tym miejscu nowej ceglanej świątyni. Dokonane w 2009 r. odsłonięcie fragmentu kamiennego fundamentu ściany północnej kościoła wraz z przyporą (ryc. 2) stało się podstawą bardziej wiarygodnej rekonstrukcji planu i konstrukcji murów obwodowych świątyni zaproponowanej przez Marię Bicz-Suknarowską (ryc. 1)³⁹. Obecnie za tą autorką należy raczej przyjąć wersję rekonstrukcji układu konstrukcyjnego murów kościoła zredukowanego do dwóch przypór wzmacniających północną i południową ścianę murowanej świątyni⁴⁰, a odrzucić starsze propozycje Magdaleny Goras i Jerzego Paszendy, które zakładały równomierne rozmieszczenie trzech przypór przy tych ścianach⁴¹. Ostatnie odkrycie z 2009 r. fundamentu filara międzynawowego⁴² potwierdza natomiast przypuszczenia wyrażane niemal przez wszystkich badaczy o pierwotnym dwunawowym układzie korpusu wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana (ryc. 1)⁴³. Wymiary nawy tej gotyckiej świątyni na podstawie całości badań są określane w gabarytach 16,5 × 18,5 m, a wymiary prezbiterium 7 × 11 m⁴⁴. Przed rozpoznaniem archeologicznym najstarszym i podstawowym źródłem do próby bardziej

30 Zob. J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróźda i zgoda)*, s. 70–71.

31 Zob. E. Dubis, *op.cit.*, s. 76–77, ryc. 1.

32 Zob. J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część III A. Arbitrzy książąt – Krąg rodzinny Piotra Włostowica)*, s. 34–35.

33 *Ibidem*, s. 43–44, 62–63, przyp. 153. Chronologię dokumentów z uposażeniem klasztoru w Trzemesznie przyjęto za: P.H. Dorszewski, *Uposażenie i działalność gospodarza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013, s. 75–98.

34 Zob. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 213.

35 Zob. *Rocznik kapituły krakowskiej [w:] Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, t. 5: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, Z. Kozłowska-Budkowa (wyd.), Warszawa 1978, s. 67.

36 Zob. T. Lenkiewicz, *Badania archeologiczne prowadzone na Rynku Głównym w Krakowie w latach 1961–1963*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 12 (1964), s. 165–166.

37 Pierwsza próba weryfikacji datowania relikwów najstarszego drewnianego kościoła św. Wojciecha. Zob. D. Niemiec, M. Szyma, Rec.: *Monika Bober, Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 71 (2009), s. 594.

38 M. Myszką, *Dawne cmentarze Krakowa w świetle badań archeologicznych [w:] Krakowska Teka Konserwatorska*, t. 3: *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 2003, s. 122–124; D. Niemiec, *Średniowieczny rynek krakowski*, „Alma Mater”, 109 (2008), s. 84; W. Głowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na Rynku Głównym w Krakowie*, „Krzysztofony. Zeszyty Naukowe

Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 28 (2010), s. 129–144; zob. E. Zaitz, *Kraków u progu drugiego tysiąclecia* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5: *Początki chrześcijaństwa w Polsce*, J. Gancarski (red.), Krosno 2001, s. 143–146; *idem*, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa* [w:] *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, E. Firlet (red.), Kraków 2006, s. 247, 249.

³⁹ Zob. M. Bicz-Suknarowska, *Kościół św. Szczepana w świetle wyników architektonicznych nadzorów badawczych dokonanych podczas prac realizacyjnych nowej aranżacji placu Szczępańskiego w 2009 roku*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 130–132, ryc. 1, 2, 3, 5.

⁴⁰ Podobnie układ 6-polowych sklepień nawy i odpowiadającego mu konstrukcyjnie układu dwóch filarów i dwóch przypór przy ścianach gotyckiego kościoła św. Szczepana rekonstruowała Agnieszka Zabielska. *Eadem*, *op.cit.*, s. 33.

⁴¹ Zob. M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 52–53, 57, ryc. 19; *idem*, *Historia kościoła św. Szczepana*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 140, ryc. 2; J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 3, Kraków 2006, s. 240.

⁴² M. Bicz-Suknarowska, *op.cit.*, s. 130–131, 135, ryc. 1, 2, 4.

⁴³ Zob. M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 50–51, 56–57, ryc. 19; *idem*, M. Goras, *Historia kościoła św. Szczepana...*, s. 142, ryc. 2; J. Paszenda, *op.cit.*, s. 240, 242; A. Zabielska, *op.cit.*, s. 33–34; T. Gwiazda, *op.cit.*, s. 175.

⁴⁴ M. Bicz-Suknarowska, *op.cit.*, s. 135.

⁴⁵ Zob. *Noviciat des Jésuites de Cracovie, Pologne: plan des parties construites et à construire, après 1585*, <http://>

precyzyjnej lokalizacji gotyckiego kościoła św. Szczepana był jezuicki plan z 1585 r. z projektem zabudowań nowicjatu jezuitów w Krakowie (ryc. 3)⁴⁵. Niezachowaną bryłę gotyckiego kościoła św. Szczepana wraz z zadaszaniem można odtworzyć na podstawie ikonografii, przede wszystkim przedstawienia tej świątyni na widoku Krakowa w *Civitates orbis terrarum* Geорга Brauna i Fransa Hogenberga pochodzącego z lat 1603–1605 (ryc. 4)⁴⁶. Natomiast ukształtowanie przypór już po XVII-wiecznej jezuickiej przebudowie najdokładniej odwzorował Jan Kąty Wojnarowski na drugim planie swojej akwareli z widokiem bramy Szewskiej namalowanej przed 1840 r. na podstawie starszych szkiców (ryc. 5).

Najprawdopodobniej z budową zainicjowaną przez księcia Bolesława Wstydliwego związane jest uzyskanie przez kościół św. Szczepana pełni praw parafialnych, być może w czasie zbliżonym lub nieco później w stosunku do czasu powstania parafii św. Krzyża przed 1244 r. Pamiętać przy tym należy, że zgodnie z krakowską tradycją rocznikarską i wyraźnym przekazem Jana Długosza najstarszym i jedynym krakowskim kościołem parafialnym miał być początkowo kościół św. Trójcy, czyli trzeci drewniany kościół wczesnośredniowieczny poświadczony w tej strefie do niedawna tylko przez przekazy pisane⁴⁷. Według tradycji odnotowanej przez Długosza ów drewniany kościół św. Trójcy miał być najstarszą krakowską parafią (*matrix et origo parochiarum*)⁴⁸ i zarazem parafią dla całego Krakowa (*ecclesia lignea Sanctae Trinitatis... erat totus urbis Cracoviensis parochia*)⁴⁹. W latach 1222–1223 r. przybyli do Krakowa dominikanie, którzy mieli przejąć ten mały drewniany kościół pod wezwaniem św. Trójcy (*Trinitatis sancte ecclesia lignea parva in Cracovia predicatoribus Monachia per Iwonem episcopum Cracoviensem datur*)⁵⁰. Budowę i nadanie praw parafialnych przedomnianańskiemu kościołowi św. Trójcy odnosić należy do okresu pontyfikatu biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża, czyli musiano zbudować go w krótkim przedziale lat 1218–1222. Taką niezwykle ważną tradycję przekazał

w swoich *Rocznikach* Jan Długosz przy opisie okoliczności fundacji kościoła NMP: „Buduje też wtedy biskup krakowski Iwo na rynku miasta Krakowa nowy kościół, poświęca go Bożej Rodzicielce NMPannie i przelewa oraz przenosi na niego prawa parafii, które pierwotnie ustanowił przy kościele św. Trójcy”⁵¹. Z przekazu tego wynika, że najstarsza krakowska parafia przy kościele św. Trójcy została ustanowiona w latach 1218–1222, po czym w latach 1224–1227 prawa parafialne zostały przekazane kościołowi Mariackiemu. Wzmiankę o kolejnej parafii krakowskiej ustanowionej przed 1244 r. przy kościele św. Krzyża⁵² uznać należy za wyraźny sygnał wskazujący na rozbudowę krakowskiej sieci parafialnej w okresie pontyfikatu biskupa Prandoty (Prędoty) i najprawdopodobniej elementem tego procesu mogła być odbudowa w nowej murowanej postaci kościoła św. Szczepana, powiązana z przydzieleniem tej świątyni uprawnień parafialnych.

catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb423138592 [dostęp: 5.12.2022].

46 Zob. J. Banach, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983, s. 71, zwł. il. 7, ryc. I. Chronologię powstania pierwotnego tego widoku Krakowa sprecyzował Jerzy Banach na lata 1603–1605. *Ibidem*, s. 73–74, 179–180.

47 Negatyw domniemanego rowu odwodniającego sprzed połowy XIII w. odkryty w 2018 r. przez Monikę Łyczak w wyniku badań archeologicznych w obrębie nawy głównej krakowskiego kościoła Dominikanów można też bardziej przekonująco interpretować ze względu na miejsce odkrycia i niektóre cechy stratygrafii jako negatyw ławy fundamentowej ściany drewnianej budowli sakralnej, czyli drewnianej świątyni przeddominikańskiej i tym samym siedziby najstarszej parafii krakowskiej – zob. A. Bojeś-Białasik, J. Czechowicz, M. Łyczak, M. Szyma, *Krakowski kościół Świętej Trójcy w średniowieczu. Fazy budowy w świetle najnowszych badań*, „Rocznik Krakowski”, 88 (2022), s. 282, ryc. 6.

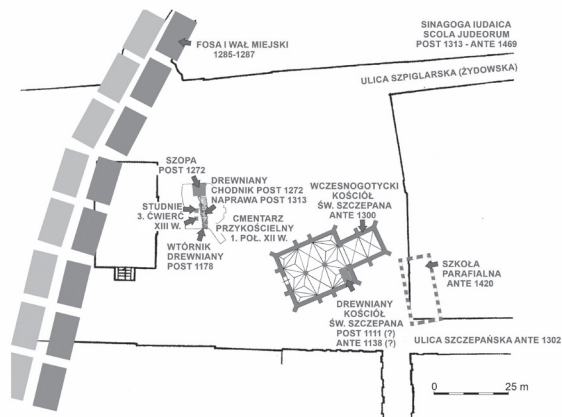
48 Zob. A. Niewiński, *op.cit.*, s. 70; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 154.

49 *Ibidem*; J.A. Spież, *Św. Jacek Odrowąż*, Kraków 2007, s. 37.

50 J.S. Jamroz, *Średniowieczna architektura dominikańska w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 41 (1970), s. 15; G. Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983, s. 66–68; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy...*, s. 81, 163, 180, przyp. 116; R.J. Loenertz, *Żywot świętego Jacka autorstwa lektora Stanisława jako źródło historyczne* [w:] *Święty Jacek Odrowąż. Studia i Źródła. Skarby dominikańskie*, M. Zdanek

(red.), Kraków 2007, s. 37–39, 44; Z. Kozłowska, *Założenie klasztoru OO. Dominikanów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 20 (1926), s. 615; M. Szyma, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*, Kraków 2004, s. 22–23; M. Zdanek, *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*, Warszawa 2005, s. 51–52; J.A. Spiech, *op.cit.*, s. 38; T. Galuszka, *Przybycie św. Jacka Odrowąża do Krakowa w 1222 roku w świetle nowo odkrytego źródła*, „Roczniki Historyczne”, 88 (2022), s. 62.

51 Zob. Jana Długosza *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, s. 293. Z podkrakowskiej Mogiły wiadomo o innym drewnianym kościele parafialnym św. Bartłomieja, fundowanym przez wspólnego przodka Wisława, Iwona i Prandoty Odrowążów, czyli najprawdopodobniej przez samego Prandotę Starszego w pierwszej połowie XII w. Tradycję taką odnotował w 1266 r. biskup Prandota w dokumencie, w którym przekazał opactwu cysterskiemu w Mogile wspomniany kościół i parafię św. Bartłomieja. Najprawdopodobniej ten najstarszy drewniany kościół mogiński został spalony w czasie pierwszego najazdu mongolskiego w 1241 r. i obiekt musiał zostać odbudowany i rekonsekrowany przez biskupa Prandotę przed 1266 r. Jedyłą pozostałością po drewnianym kościele odbudowanym przez biskupa Prandotę może być nieco zapomniana drewniana chrzcielnica zachowana do dzisiaj w unikatowym drewnianym wnętrzu gotyckiej świątyni św. Bartłomieja. Wspomniana drewniana chrzcielnica z Mogiły z płaskorzeźbionym późnoromańskim motywem splecionych pierścieni (łańcuchem pierścieniowatym) ma ściśle analogie w identycznym motywie znanym z ceramicznych elementów nadproży okiennych pochodzących

Ryc. 1. Lokalizacja obiektów z XII-XIII w. odkrytych na Placu Szczepańskim w Krakowie wraz z reliktnami wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana (przed 1300) oraz starszej drewnianej świątyni pod tym samym wezwaniem (po 1111 i przed 1138) oraz młodszej fazy wczesnośredniowiecznego cmentarza przykościelnego z 1. połowy XII w. Oprac. D. Niemiec z wykorzystaniem publikacji M. Bicz-Suknarowskiej, A. Bojeś-Białasik, E. Dubis, M. Łukacza, J. Paszendy, K. Radwańskiego.

Ryc. 2. Zachowane relikty fundamentów ściany północnej i przypory wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana w Krakowie na tle zabudowy przy Placu Szczepańskim odsłonięte w wyniku wykopalisk archeologicznych prowadzonych w 2009 r. pod kierunkiem E. Dubis. Fot. D. Niemiec.

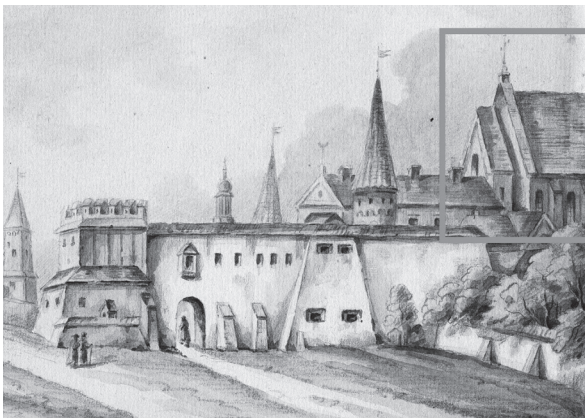
z dominikańskiego kościoła św. Jakuba w Sandomierzu oraz kościoła św. Stanisława w Chlewisku koło gniazda rodowego w Odrowążu (tutaj wezwanie kościoła musi wskazywać na fundację dokonaną po 1253 r.).

⁵² Zob. A. Niewiński, *op.cit.*, s. 83.

Ryc. 4. Bryła gotyckiego kościoła św. Szczepana w Krakowie wraz z zadaszaniem i późniejszym przedsięwzięciem na wędruce Krakowa z lat 1603–1605 wydrukowanej w dziele Geорга Brauna i Fransa Hogenberga *Civitates orbis terrarum*.

Ryc. 5. Wygląd krakowskiego kościoła św. Szczepana wraz z widocznymi przyporami ściany południowej po XVII-wiecznej jezuitkiej przebudowie na akwareli Jana Kantego Wojnarowskiego z widokiem Bramy Szewskiej (przed 1840 r.) ze zbiorów Muzeum Krakowa (nr inw. MHK-1068/VIII). Repr. za. <http://ct.mhk.pl/wps/portal/mhmk/main/strona-artefaktu/?artefactId={55C27899-A622-4C61-8149-C54078C2AED3}> (dostęp: 5.12.2022 r.).

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

- Długosz J., *Charakterystyka diecezji krakowskiej. Katedra krakowska* [w:] *Polska Jana Długosza*, H. Samsonowicz (red.), Warszawa 1984, s. 38–46.
- Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3–4: 1039–1139, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009.
- Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009.
- Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 1: *Ecclesia cathedralis cracoviensis; Ecclesiae collegiatarum*, Cracoviae 1863.
- Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 2: *Ecclesiae parochiales*, Cracoviae 1864.
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 2–4, F. Piekosiński (red.), Kraków 1882.
- Kronika Wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicza, Kraków 2010.
- Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, F. Piekosiński, J. Szujski (red.), Kraków 1878.
- Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie, wydany w 1603 z widokami Krakowa, którego już nie ma*, Justyna Kiliańczyk-Zięba (oprac.), Kraków 2002.
- Rocznik kapituły krakowskiej* [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, t. 5: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, Z. Kozłowska-Budkowa (wyd.), Warszawa 1978, s. VIII–LXI.
- Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej (do połowy XV wieku). Społeczeństwo i państwo polskie do połowy XIII wieku*, t. 1, G. Labuda, B. Miśkiewicz (oprac.), Poznań 1966.
- Z Ortlieba i Bertolda kronik klasztoru zwifalteńskiego* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, A. Bielowski (oprac.), Lwów 1872, s. 1–7.

II. OPRACOWANIA

- Banach J., *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983.
- Bicz-Suknarowska M., *Kościół św. Szczepana w świetle wyników architektonicznych nadzorów badawczych dokonanych podczas prac realizacyjnych nowej aranżacji placu Szczepańskiego w 2009 roku*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 129–136.
- Bieniak J., *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zгода)* [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 3, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1985, s. 13–74.

- Bieniak J., *Polska elita polityczna XII wieku (Część III A. Arbitrzy książąt – Krąg rodzinny Piotra Włostowica [w:] Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 4, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1990, s. 13–107.
- Bieniek S., *Piotr Włostowic. Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Bojęś-Białasik A., Czechowicz J., Łyczak M., Szyma M., *Krakowski kościół Świętej Trójcy w średniowieczu. Fazy budowy w świetle najnowszych badań*, „Rocznik Krakowski”, 88 (2022), s. 275–308
- Cetwiński M., *Jak Piotr Włostowic króla Rusi pojął w niewolę*, Wrocław–Lutynia 2021.
- Dorszewski P.H., *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013.
- Dubis E., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na placu Szczepańskim*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 73–96.
- Gałaszką T., *Przybycie św. Jacka Odrowąża do Krakowa w 1222 roku w świetle nowo odkrytego źródła*, „Roczniki Historyczne”, 88 (2022), s. 55–76.
- Głowa W., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na Rynku Głównym w Krakowie*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 28 (2010), s. 129–144.
- Goras M., *Historia kościoła św. Szczepana*, „Krzysztofory. Zeszyty naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 137–150.
- Goras M., *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003.
- Gwiazda T., *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Rzeszów 2020.
- Jamroz J.S., *Średniowieczna architektura dominikańska w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 41 (1970), s. 5–28.
- Koczerska M., *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423–1455)*, Warszawa 2004.
- Kozłowska Z., *Założenie klasztoru OO. Dominikanów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 20 (1926), s. 1–19.
- Labuda G., *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983.
- Lechowicz Z., *Kościół p. św. Szczepana i św. Urszuli w Skrzynnie [w:] Początki architektury sakralnej w Polsce Centralnej, cz. 2: Zapilicze i Sieradzkie*, L. Kajzer (red.), Łódź–Warszawa 2013, s. 139–166.
- Lenkiewicz T., *Badania archeologiczne prowadzone na Rynku Głównym w Krakowie w latach 1961–1963*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 12 (1964), s. 159–164.
- Loenertz R.J., *Żywot świętego Jacka autorstwa lektora Stanisława jako źródło historyczne [w:] Święty Jacek Odrowąż. Studia i Źródła. Skarby dominikańskie*, M. Zdanek (red.), Kraków 2007, s. 29–68.

- Myszka M., *Dawne cmentarze Krakowa w świetle badań archeologicznych* [w:] *Krakowska Teka Konserwatorska*, t. 3: *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 2003, s. 121–134.
- Niemiec D., Szyma M., Rec.: *Monika Bober, Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 71 (2009), s. 590–595.
- Niemiec D., *Średniowieczny rynek krakowski*, „Alma Mater”, 109 (2008), s. 84–90.
- Niewiński A., *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004.
- Noviciat des Jésuites de Cracovie, Pologne : *plan des parties construites et à construire, après 1585*, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb423138592> [dostęp: 5.12.2022].
- Paszenda J., *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 3, Kraków 2006.
- Plezia M., *Palatyn Piotr Włostowic. Sylwetka z dziejów Śląska w XII wieku*, Warszawa 1947.
- Radwański K., *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975.
- Radwański K., *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem prowadzonych w 1965 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 8 (1967), s. 253–255.
- Radwański K., *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 6 (1965), s. 212–213.
- Radwański K., *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, „Materiały Archeologiczne”, 7 (1966), s. 274–276.
- Rajman J., *Kraków – zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004.
- Rajman J., *Średniowieczne patronia krakowskie*, Kraków 2002.
- Rożek M., *Nie istniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 33 (1984), s. 95–120.
- Spież J.A., *Św. Jacek Odrowąż*, Kraków 2007.
- Starnawska M., *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008.
- Szyma M., *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*, Kraków 2004.
- Urban J., *Relikwie świętych w katedrze na Wawelu do XVIII wieku w świetle źródeł drukowanych* [w:] *Relikwie. Fundamenty–Rzeczywistość–Perspektywy*, S. Drzyżdżyk, M. Gilski, M. Cholewa (red.), Kraków 2020, s. 243–279.
- Wieczorek S., *Zwiefalten i Polska w pierwszej połowie XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 103 (1996), s. 23–55.
- Zabielska A., *Architektura i sztuka zburzonego kościoła świętego Szczepana w Krakowie*, Kraków 2011.

Zaitz E., *Kraków u progu drugiego tysiąclecia* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5: *Początki chrześcijaństwa w Polsce*, J. Gancarski (red.), Krosno 2001, s. 109–159.

Zaitz E., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa* [w:] *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, E. Firlet (red.), Kraków 2006, s. 220–272.

Zdanek M., *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*, Warszawa 2005.

Żywczak D., *Biskup krakowski Jan Grotowic (ok. 1280-1347)*, Kraków 2022.
